

**ӘБУ МАНСУР
ӘЛ-МАТУРИДИДІҢ
ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ
(НАЗАРИЯТ
ӘЛ-МА'РИФА)**

Исламдағы танымның орны

«Ғылым», «білім» және «таным» сынды асқақ ұғымдардың Ислам дініндегі алар орны ерекше екені белгілі. Ислам дінінің ең басты қайнаркөзі Құранда ғылым-білімге қатысты сөздер мен аяттар өте көп кездеседі. Әрине, бұл кездейсоқтық емес. Құранның ең алғашқы әрі негізгі тәпсірі саналатын Пайғамбар сүннетінен де аталмыш ұғымдардың ерекше мәнге ие екенін көреміз. Сондай-ақ, өткен тарихымызға зер салсақ, Ислам дінінің және мәдениетінің өзіндік сипатта қалыптасып, одан әрі шарықтап дамуына ерекше ықпал еткен ең басты құндылықтардың бірі ғылым-білім болғанына анық көз жеткіземіз. Сондықтан да адамзат тарихынан ойып тұрып орын алған Ислам өркениеті мен мәдениетінің ең басты қозғаушы күші ғылым-білім еді десек артық айтқан болмаймыз. Өйткені Ислам дініндегі «сенім», «таухид», «амал» және «ғибадат» сынды ең негізгі ұғымдар мен принциптердің түп негізінде «ғылым-білім» және «таным» жатады.

Міне сол себепті, көптеген мұсылман ойшылдары дінді «таным» және «мойынсұнушылық» (та'ат) деп есептеп, алғашқысын негізгі, кейінгісін тармақ мәселе ретінде қарастырған. Яғни, танымға қатысты мәселелерді діннің негізі (усул), ал мойынсұнушылыққа қатысты мәселелерді діннің тармағы (фуру') ретінде қабылдаған. Әсілі, діннің негізі (усул) дегенде, Исламдағы сенім негіздері ойға оралары сөзсіз. Олай болса, діннің негізі (усул) – «ақыл» және таныммен тығыз байланысты болып, «кәләм» ілімінің және дін философиясының басты тақырыбы саналады. Ал діндегі тармақ мәселелерге (фуру') келсек, олар «амал» және «ижтихад» мәселесіне қатысты болып, Ислам құқығының аясына кіреді [1, 23-24 бб.].

Әсілі «таным» сөзінің тілдік мағынасы дүниені, өмірді танып-білу қабілеттілігі дегенді білдіреді [2, 693 б.]. Ал «таным» сөзінің діндегі терминдік мағынасына келсек, ол адам баласының болмысты, өзін, өмірді және сол арқылы Жаратушыны танып-білуі дегенді білдіреді. Міне, сондықтан да «таным» сөзі мен «білім», «ілім» және «ғылым» сөздері арасында тығыз байланыс бар.

Матуриди іліміндегі танымның мәні және орны

Матуридидің ең басты екі еңбегі «Китаб әт-таухид» пен «Китаб әт-тәуиләттағы» танымға қатысты ой-тұжырымдарына зер салсақ, оның пікірінше таным ең алдымен «қадим» (кейіннен пайда болмаған, әуел бастан бар болған таным) және «хадис» (белгілі бір күштің ықпалымен кейіннен пайда болған таным) болып екіге бөлінеді. Яғни, «қадим» таным дегенде Аллаға, ал «хадис» таным дегенде, тіршілік иелеріне тән таным меңзеледі [11, 434, 435, 436 бб.]. Матуридидің таным жүйесінде «хадис» таным «қадим» танымға, яғни Алланың шексіз іліміне сүйенеді. Әсілі, «хадис» таным жан-жануарларға және адамзатқа тән таным болып екіге бөлінеді. Жан-жануарларға тән таным негізінен сезім мүшелеріне және ішкі түйсікке сүйенетіндіктен, сезім мүшелеріне сүйенетіні «міндетті» таным, ал ішкі түйсікке сүйенетіні «табиғи» таным деп аталады. Адам танымы да «міндетті» және «кәсби» (тумысынан болмаған, ерік-жігер және қалау арқылы қол жеткізілетін таным) болып екіге бөлінеді. Біріншісі, адамның тумысынан болатын таным, ал екіншісі адамның тумысынан болмайтын, өз ерік-жігері және қалауымен қол жеткізетін танымы. «Кәсби» таным да, «тарихи» және «истидләли» (ақылға жүгініп, ой жүгірту арқылы қол жеткізілетін таным) болып екіге бөлінеді. Яғни, таным субъектілерінің бірі болған «хабарға» негізделген таным «тарихи», ал ақыл-ойға негізделген таным «истидләли» деп аталады.

Матуридидің пікірі бойынша, дінді үйрену әрі дұрыс түсіну үшін болжалға негізделген немесе біреуге еліктеу арқылы алынған жалаң білімге сүйенбей, бұлтартпас ақли дәлелдерге негізделген дұрыс ілімге және сенімді малұматтарға қол жеткізу шарт [3, 3-4 бб.]. Міне, сондықтан да Матуриди ілімінде «таным» мәселесінің алар орны алабөтен.

Әсілі имам Матуриди дін ғалымы болса да, тек діни таныммен ғана шектелмей жалпы танымға да ерекше мән берген ғұлама. Ол еңбектерінде діни танымды жалпы танымнан бөліп-жармай екеуін бір бүтіннің екі бөлшегі ретінде бірге қарастырған. Мысалға, ол өзінің «Китаб әт-таухид» атты еңбегінің кіріспесінде алдымен дінді дәйекті дәлелдерге, соның ішінде «ақыл» мен «хабарға» (сәм'), яғни сенімді мағлұматқа сүйене отырып меңгеру керектігі мәселесіне [3, 3-7 бб.] және жалпы танымға тоқталып, танымның себептерін, яғни адам баласын дінді дұрыс меңгеруге және ақиқатқа жеткізетін жолдарды,

сондай-ақ жаратылыстың ақиқат екені және сол ақиқатқа ақыл арқылы көз жеткізу мүмкін екенін тілге тиек еткен [3, 11-17 бб.].

Сонымен қатар, Матуриди танымның қайнаркөздерін түсіндіру барысында «жәдәл» («жәдәл» сөзі араб тілінде пікір немесе сөз таластыру деген мағынаға саяды, ал кәләм іліміндегі «жәдәл» әдісі – қарсыластың пікірін дәйекті делелдермен теріске шығару дегенді білдіреді) әдісіне жүгініп, аталмыш қайнаркөздерді түгелдей немесе бір бөлігін жоққа шығарушылардың пікірлерін терістейді. Ол бірінші кезекте «сезімдерді» ('иан) «таным» қайнаркөзі ретінде мойындамайтындарды сынға алады. Содан кейін «сезімдерді» мойындап, «хабарды» мойындамайтындарға жауап қайтарып, соңында «сезімдер» мен «хабарды» мойындаса да, «ақылды» (назар/истидләл) «таным» қайнаркөзі ретінде мойындамайтындарға дәйекті де, тұшымды жауап қайтарады [3, 18-21 бб.]. Өйткені оның пікірінше, ғайып әлемін және Алланы танып-білудің уахидан бөлек бірден-бір жолы сезім мүшелері мен ақылдың объектісі болған жаратылысқа және жалпы болмысқа зер салу және ондағы нәрселердің ақиқатын пайымдау екені анық. Яғни, жаратылыс – ғайыпты танып-білудің ең негізгі жолы және оның хақ екеніндігінің айқын дәлелі [3, 47-49 бб.].

Ал керісінше, жалпы болмыстың және ондағы нәрселердің ақиқаты мен ақиқаттығы дәйекті дәлелдермен анықталмай, құр киял ретінде қабылданған жағдайда, дін институтының сүйенетін негізі болмайды. Міне, сол себепті, имам Матуриди және одан кейінгі «матуриди» хәм «әшғари» мазхабының маңдайалды өкілдері өз еңбектерін болмыстың әрі ондағы барлық нәрсенің ақиқат екенін дәлелдейтін таным теориясымен сондай-ақ, софистер секілді күмәншіл топтардың пікірлерін ақылға негізделген бұлтартпас дәлелдермен теріске шығарумен бастаған [1, 25-26 б.].

Әсілі, таным теориясының немесе эпистемологияның негізі ежелгі Грек философтары және діни мәтіндерді талдап, түсінуде бәрінен бұрын ақылды басшылыққа алатын мұғтазилиттер тарапынан қаланғаны белгілі. Осыған орай, мұсылмандар арасынан ең алғаш таным теориясын және танымның қайнаркөздерін талдап қараған және ақыл мен нақылдың арақатынасын пайымдауға тырысқан мұғтазилиттер деуге толық негіз бар. Мұғтазилиттердің пайымдауынша, танымның ең негізгі қайнаркөзі ақыл болып табылады. Яғни, ақылмен Алланы, болмысты және жақсылық пен жамандық атаулыны тануға болады. Олардың пікірінше, адамдар пайғамбар жіберілмеген

күннің өзінде де ақылға жүгіну арқылы аталмыш ақиқаттарды танып-білуге міндетті, ал ақылын қолданбаған адам жауапқа тартылады [17, 59 б.]. Міне, осыған қарап, олардың қаншалықты рационалист болғанын көруге болады. Дегенмен, алғашқы мұғтазилиттердің таным мәселесіне қатысты ой-тұжырымдары мен діни мәтіндерді талдауда қолданған ғылыми әдістерін баяндайтын мұғтазилиттік көне еңбектер мен трактаттар бізге жетпеген. Сондықтан да имам Матуридиді өз ілімін «таным» теориясына негіздеген ең алғашқы мұсылман теолог деуге болады. Ол Әбу Ханифаның сенім (ақида) мәселелеріне қатысты концепциялары мен ғылыми тұжырымдарын эпистемологиялық тұрғыдан негіздеп, оның ілімін одан әрі жүйелі түрде дамытқан ғалым. Міне, сондықтан да бізге жеткен классикалық діни еңбектер арасында кіріспесінде «таным» теориясы тілге тиек етілген ең көне трактат – Матуридидің «Китаб әт-таухид» атты еңбегі деуге толық негіз бар. Осыған байланысты, J. Schacht өзінің еңбегінде былай деп жазған: «Матуриди Китаб әт-таухид атты еңбегін таным теориясымен бастайды. Оның бұл еңбегі аталмыш мәселені баяндаумен басталатын Ислам теологиясының ең көне трактаты болып табылады» [4, 41 б.].

Аталмыш еңбектің алғашқы бес бетінде «діни танымның жолдары», ал келесі он бетінде «жалпы танымның жолдары» баяндалған. Сондай-ақ еңбекте «таным» мәселесіне тікелей қатысы бар тақырыптар, мысалға, «болмыстың жоқтан жаратылуы және Жаратушысының бар екендігі», «Жаратушының жалғыздығы мәселесі», «болмыстың ғайыпқа дәлел болуы», «ақылға салып, ой жүгірту жолымен мағлұмат алу мәселесін қорғау», «софистердің пікірлері және оларды теріске шығару» және «пайғамбарлықты дәлелдеу хәм оған деген мұқтаждық» сынды тақырыптар және әртүрлі тақырыптардың ішінде кездесетін жалпы танымға қатысты маңызды мәліметтер мен дәлелдер де баршылық.

Матуриди іліміндегі танымның қайнар көздері

Имам Матуриди «Китаб әт Таухид» атты еңбегінде «таным» теориясына тоқталғанда алдымен таным қайнаркөздерін жеке-жеке талдап, түсіндірген. Оның пікірінше адам танымының қайнаркөздері мыналар:

1. «Сезімдер» (‘ийан/хауасс);
2. «Хабарлар» (ахбар);
3. «Ақыл» немесе «ой жүгірту» (назар/истид-ләл) [3, 11-17 бб.].

Адам баласы бір нәрсені танып-білу үшін міндетті түрде аталмыш қайнаркөздерге жүгінеді.

Матуридидің пікірінше, аталмыш қайнаркөздердің әрқайсысының өзіне тиесілі таным алаңы немесе таным объектісі бар. Бұл олардың біреуі берген мәліметті екіншісі бере алмайды және бір-бірінің міндетін атқарып, бірінің орнын бірі толық баса алмайды деген сөз [7, 29 б.]. Мысалға, біз физикалық әлемді танып-білу үшін сезім мүшелеріне мұқтажбыз. Ал жаратылыстың мәні мен «ғайып» әлеміне қатысты мәселелерді білу үшін пайғамбарлар арқылы жететін иләһи «хабарға» зәруміз. Сондай-ақ болмыстағы нәрселердің ақиқатын біліп, мәнін түйсіну, өз болмысымызды түйсіну үшін, хәм де иләһи «хабарды» дұрыс пайымдап, дұрыс талдай білу үшін ақылға жүгінуімізге тура келеді.

Матуриди таным субъектілерін олардың таным объектілеріне қарай бір-бірінен бөліп қарастырса да, олардың арасында тығыз байланыс бар екенін жоққа шығармайды. Өйткені кейде кейбір нәрселерді танып-білуде екі немесе үш бірдей таным қайнаркөзіне жүгіну керек болады. Осыған орай, Матуриди кейбір мәселелерде ақылды ғана негізге алса, енді бір мәселеде ақылмен қатар, хабарды да негізге алады. Кейде тіпті, таным қайнаркөздерінің үшеуін бірдей негізге алады. Бұл әрине, таным объектісінің ерекшелігіне байланысты болмақ [1, 59 б.].

Таным субъектілерінен әсіресе, «хабар» мен сезім мүшелерінің арасында тығыз байланыс бар екені анық. Яғни, адам баласы «хабар» жолымен мәлімет алу үшін сезім мүшелеріне жүгінеді. Матуриди де мұны жоққа шығармайды [3, 13 б.]. Ендеше, Матуридидің «хабарды» сезім мүшелерінен бөлек қарастырып, таным қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылдауының басты себебі, «иләһи хабарды», яғни уахи мен пайғамбар «хабарын» өз алдына бөлек «таным» қайнар көзі ретінде қабылдауды мақсат етуі деп түсіну керек. Өйткені Ислам теологтары пайғамбардан «мутауатир» жолмен жеткен «уахи» және пайғамбар «хабарын» ең сенімді мағлұмат ретінде қабылдайды. Матуридидің еңбегінде де «мутауатир хабар» пайғамбардан жеткен сенімді мағлұмат болып табылады. Дегенмен, Матуриди «хабарды» «жалпы хабар» және «пайғамбар хабары» (хабару-р-расул) деп екіге бөліп қарастырған. Яғни, таным қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылданған «хабар» – пайғамбарлар арқылы жеткен хабар және өзге адамдардан жететін хабар болып екіге бөлінеді [3, 13 б.].

Енді жоғарыда тілге тиек етілген «таным» қайнаркөздеріне жеке-жеке тоқталып өтейік.

«Сезімдер»/('иан/хауасс)

Имам Матуриди «таным» қайнаркөзі ретінде сезімдерді тілге тиек еткенде оларға қатысты екі бірдей терминдік атау қолданған. Олар – «'иан» және «хауасс» [3, 12 б.]. Бұл екеуінен әсіресе, «'иан» сөзі Матуридидің «Китаб әт-таухид» және «Тәуиләт әл-Қуран» атты еңбектерінде жиі кездеседі. Әсілі, «'иан» сөзінің тілдік мағынасы көзбен көру дегенді білдіреді. Алайда бұл сөз аталмыш еңбектерде көзбен көруге қоса, өзге сезімдерді де толық қамтиды деуге болады. Яғни, сезім мүшелерінің ішіндегі ең маңыздысы көз болғандықтан араб тіліндегі «тағлиб» ережесіне сай өзге сезімдер осы бір ғана «'иан» сөзімен аталған. Ал «хауасс» сөзіне келсек, бұл термин адам бойындағы негізгі бес сезімді қамтиды. Бұл сөздің орнына кейде «хис» сөзі де қолданылады. Жоғарыда айтылғандай Матуриди өз еңбектерінде сезімдер жайлы сөз қозғағанда «хауасс» сөзінен гөрі «'иан» сөзін көбірек қолданған. Себебі, кейінгі терминнің аясы алғашқы терминге қарағанда кеңірек. «Хауасс» сөзі бес сезімді ғана қамтыса, «'иан» сөзі сыртқы әлемге қатысты бес сезімге қоса, адамның ішкі әлеміне қарайтын алтыншы сезім сезім пен түйсікті хәм де жан-жануарлардың сыртқы сезімі мен ішкі түйсігін де қамтиды [1, 76-77 бб. 3, 18-19 бб.].

Әсілі, Матуриди ілімінде «'иан» сөзі ерекше мәнге ие. Себебі, ол адам баласын сыртқы әлеммен байланыстыратын негізгі сезімдері мен ішкі сезімдерін де қамтитын таным қайнаркөзі. Дегенмен, тарихта алдымен күмәншіл софистер сондай-ақ суманиттер және брахманиттер сынды бірқатар діни топтар сезімдердің қателесу ықтималы, сезім мүшелерінің сырқаттануы немесе кеміс болуы сынды бірқатар себептерді алға тартып, сезімдерді таным қайнаркөзі ретінде қабылдамаған [3, 232-238 бб.].

Негізі, б.э. дейінгі V ғасырдан бастап софистерден бастау алған жалпы күмәншілдік «таным» теориясының пайда болуына және жалпы таным мәселесінде сезімдер мен ақылдың маңызды рөл атқаратындығын дәлелдеу шараларының бастау алуына түрткі болды. Эпистемологияның негізін қалаған Платон да өз тұжырымдарын сезімдер мен ақыл адамға дұрыс мәлімет бере ала ма, жоқ, бере алмай ма деген сауалмен бастайды.

Матуриди өзінің «таным» теориясында алдымен таным қайнаркөздерін қарастырып, олардың ақиқаттығын дәлелдеуге тырысқан. Дәлелдеу барысында негізінен «жәдәл» әдісін яғни, ақли дәлелдер негізінде өз пікірін қуаттап, қарсыластарының пікірлерін теріске шығарған.

Мысалға, Матуридидің пікірінше, кейбір сезім мүшелерінің сырқаттануы немесе кемістігі оларды мүлдем мансұқ қылуға негіз бола алмайды. Өйткені сезім мүшелерінде кемістігі бар адамдар да ләззатқа және рақатқа бөлейтін нәрселерге ұмтылып, өздеріне азап шектіретін және зиян келтіретін нәрселерден іргелерін аулақ салуға тырысады. Сондай-ақ егер сезімдерді жоққа шығаратын адам оларды шынымен сезінбегендіктен жоққа шығарған болса, онда оның тіршілігі ұзаққа бармас еді [3, 18-19 бб.].

Сонымен қатар, Матуриди сезімдердің таным қайнаркөзі екенін дәлелдеу үшін Құранға да жүгінген. Мысалға ол, «Нахыл» сүресінің 78 аятында «Алла сендерді аналарыңның құрсағынан түк білмейтін күйде шығарды» делінгеннен кейін, аяттың соңында «сендерге есту қабілетін, көздерді және жүрек (яғни, ақыл мен рухани сезімдерді) нәсіп етті» дегенге баса назар аударып былай деген: «Бұл аяттағы «есту», «көру» және «жүрек» (ақыл мен рухани сезімдерді) жаратылыстың мәні мен ақиқатын танып-білудің себептері/құралдары. Кімде-кімге бір нәрсені танып-білудің себептері берілсе, оған сол нәрсені танып-білу нәсіп болады» [8, VI 544, 545 бб.].

Матуридидің пікірінше, адамға болмысты және ондағы нәрселердің ақиқаты мен қыр-сырын танып-білуі үшін берілген сезімдер қажетті мәлімет пен ілім алу жолдарының ең маңыздысы [3, 12 б.]. Өйткені адам баласы өміріндегі ең алғашқы мәліметтерді сезім мүшелері арқылы алатыны белгілі. Осыған орай, қазақтың бас ақыны әрі ойшылы Абай Құнанбайұлы отыз сегізінші қара сөзінде: «Әуелі адамның адамдығы – ақыл, ғылым деген нәрселерменен болады. Мұның табылмақтығына себеп – әуелі хауасс сәлим хәм тән саулығы», – деп, [9, 149 б.] адамның адамдығы ақыл және ғылыммен өлшенетіндігіне баса назар аударып, оған жеткізетін себептердің ең әуелгісі дені сау сезім мүшелері екенін айтқан.

«Хабар»

Матуридидің «таным» теориясындағы «таным» қайнаркөздерінің екіншісі «хабар» (яғни, мағлұмат). Негізі «хабар» сөзінің араб тіліндегі анықтамасы – рас та, жалған да болуы мүмкін сөз [10, 378 б.]. Осыған орай Матуриди де «хабар» сөзіне: «Жаңсақ немесе жалған болуы мүмкін сөз» деп анықтама берген. Матуридидің «таным» теориясында «хабар» шыққан түп негізіне қарай екіге бөлінеді. Біріншісі – қайнаркөзі Алла болған, бізге пайғамбарлар және олардан естіген өзге адамдар арқылы жеткен хабарлар.

Хабардың бұл түрі Алладан пайғамбарларға берілгенде «уахи», ал пайғамбарлардан бізге жеткенде «пайғамбар хабары» (хабару-р-расул) деп аталады. Ал екіншісі – қайнаркөзі адамдар болған және бізге әртүрлі жолдармен жететін «жалпы хабарлар» [3, 13 бб.]. Сонымен қатар, хабарлар бізге жету жолдарына қарай «мутауатир» хабар және «ахад» хабар деп, екіге бөлінеді [3, 14-15 бб.].

а. «Уахи» немесе пайғамбар хабары

Матуриди уахиді растығында мысқалдай шүбә болмаған, ең сенімді таным қайнаркөзі деп қабылдаған. Яғни, оның пікірінше, уахиға сүйенген хабарлар есте жалған болмайды. Сол себепті, Матуриди «уахи» немесе пайғамбар хабарын «хабару-с-садық» яғни, рас хабар деп атап, аталмыш хабарлардың шыншылдығы дәлелденген пайғамбарлар арқылы жеткен, өзге хабарлармен салыстырғанда растығы айдан анық сенімді мағлұматтар екенін айтқан [11, XI 184 б.]. Себебі, пайғамбарлардың шыншылдығын растайтын айдан анық бұлтартпас дәлелдер, яғни мұғжизалар бар [3, 14 б.].

ә. Жалпы хабарлар

Қайнаркөзі адамдар болған хабардың бұл түрі адамның аты-жөні мен шыққан тегінен бастап, өзге жаратылыстардың атаулары, әр алуан азық түрлері, барып көрмеген алыс елдер, тілдер, медицина, дәрі-дәрмектер, ашылған жаңалықтар, өнер салалары, адамға пайдалы немесе зиянды нәрселер, адам ақылы жетпейтін жақсылық пен жамандық, соғыстар жайлы [3, 282 бб.], сондай-ақ тарих, география, мәдениеттану, жаратылыстану, саясаттану, тіл білімі сынды басқа да түрлі білім салалары бойынша жан-жақты мәлімет беретін жалпы хабарлар [12, 42 б.].

«Мутауатир хабар»

Имам Матуриди «мутауатир» хабарға/хадиске қатысты өзінен бұрынғы ғалымдардан және хадисшілерден өзгеше анықтама берген. Одан бұрынғы ғалымдар «мутауатир» хабарға негізінен: бәрі бір ауыздан келісіп, өтірік айтуы мүмкін болмаған бір топ адамның Пайғамбардан жеткізген хабарлары деп анықтама берсе, Матуриди «мутауатир» хабарға: «қателесуі немесе өтірік айтуы мүмкін болған адамдардың бізге Пайғамбардан жеткізген хабарлары» деп, анықтама берген. Өйткені олардың пайғамбарлар сынды өздерінің шыншыл екендіктерін және күнәдан ада, пәк екендіктерін дәлелдейтін қандай

да бір айғағы жоқ. Егер олар жеткізген хабардың жалған болуы мүмкін емес болса, онда ол тура пайғамбар хабарындай болады [3, 14 б.].

Дегенмен, Матуридидің пікірінше, қателесуінің, яки күнә істеуінің мүмкін еместігін растайтын айғағы болмаса да, бір-бірімен үздіксіз жалғасқан есте өтірік айтпаған сенімді «рауилер»/хабаршылар арқылы Пайғамбардан жеткен «хабарлар» – «мутауатир» хабар болып табылады және ондай хабарлар растығында шүбә жоқ сенімді «хабар» ретінде қабылданады [3, 14 б.].

«Ахад хабар»

Матуридидің пікірінше, «ахад» хабар/хадис – сенімділігі және рақым пайғамбарынан жетуі мәселесінде «мутауатир» хадистердің деңгейіне жете қоймаған және бұлтартпас дәлел ретінде қабылданбайтын хабарлар. «Ахад» хабарлармен амал етуге де, тәрк етуге де болады. Ол үшін оны жеткізген «рауилердің» қаншалықты сенімді екенін анықтау, мәтіннің мазмұнына зер салу және сенімділігіне көз жеткізілген басқа мәтіндермен салыстырып, оларға қайшы келіп-келмейтіндігін анықтау шарт. Қалай болған күнде де, мұндай хабарлардың растығында бәрібір күмән болады [3, 15 б.]. Міне, сондықтан да көптеген кәләм ғалымдарының пікірінше, «ахад» хабарлар жүз пайыз сенімді бола алмайды және сенімге қатысты мәселелерде бұлтартпас дәлел ретінде қолданылмайды.

Имам Матуриди «хабар» жайлы сөз қозғанда хабардың түрлері және бізге дейін жету жолдарын баяндаумен қатар, оның «таным» қайнаркөздерінің бірі екенін дәлелдеуге тырысқан. Өйткені хабарды «таным» қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылдамайтын топтар бар. Мысалға, софистерден бастап, суманиттер және брахманиттер сынды кейбір топтар сезімдерге (‘иан) қоса, хабарды да «таным» қайнаркөзі ретінде қабылдамайды. Олар хабарлардың кейде рас, кейде жалған болып шығатындығын, ондай нәрсенің әркез күмәнді болатындығын және күмәнді нәрсенің «таным» қайнаркөзі бола алмайтындығын алға тартқан [1, 87 б.].

Сол себепті, Матуриди сезімдер (‘иан) мәселесіндегідей, мұнда да «жәдел» әдісіне жүгініп, хабардың да «таным» қайнаркөздерінің бірі екенін дәлелдеуге тырысқан. Матуридидің пікірінше, жалпы хабарларды жоққа шығарушы, сезімдерді (‘иан) жоққа шығарушымен бірдей. Өйткені ол өзінің жоққа шығаруын да жоққа шығарып, өз сөзіне өзі қайшы келген болады. Неге десеніз, оның сезімдерді немесе жалпы

хабарларды жоққа шығаруының өзі «хабар» болып табылады [3, 13 б.]. Яғни, ол өзінің ұстанымы жайлы хабар беріп тұр. Имам Матуриди ондай адаммен пікір таластырудың керек еместігін, ал егер онымен міндетті түрде сөйлесу керек болса, оған қандай да бір сұрақ қоюдың жеткілікті болатынын айтқан. Ол өзіне қойылған сұраққа қалай болса да жауап берері даусыз. Міне, сонда ол қаласа да, қаламаса да хабарды мойындаған болады. Өйткені ол сұраққа жауап беру арқылы өз ойынан хабар беріп тұр. Сондай-ақ Матуридидің пікірінше, сезімдерді ('иан) қабылдамағанға істелгендей, хабарды қабылдамайтын кісіге де тән азабын тарттыру керек. Сонда оның жанына батқан азап пен күйзелісі жайлы айтып, шағымданары сөзсіз. Міне сонда, ол өзінің мүшкіл жағдайынан хабар берген болады [3, 13-14 бб].

Осылайша Матуриди жалпы хабардың өзін таным қайнаркөзі ретінде қабылдау керектігін ақылға жүгіне отырып дәлелдеген соң, Пайғамбар хабарын мойындау тіптен міндетті болады деген. Осыған орай Матуриди былай деген: «Пайғамбар хабарынан асқан растығы айдан анық хабар жоқ. Оның сөзінің рас екенін көрсететін бұлтартпас дәлел бар болғандықтан, оның хабарына келгенде жүрек толық қанағаттануы керек. Олай болса, Пайғамбардың хабарын мойындамайтындар барып тұрған тоңмойындар және барып тұрған тәкаппарлар» [3, 14 б.].

Сондай-ақ Матуридидің айтуынша кей хабарлардың хабар жеткізушінің кесірінен жалған болу ықтималы болса да, бұл жалпы хабарды түбегейлі жоққа шығаруға негіз бола алмайды. Өйткені бұл өмірде көптеген хабарлардың рас болып шыққаны белгілі [3, 20 б.]. Қандай хабар болмасын оны ақыл таразысына салып, ой елегінен өткізіп немесе сенімділігі дәлелденген өзге хабарлармен салыстыру арқылы растығын, яки жалғандығын анықтауға болады.

«Ақыл»/(назар/истидләл)

Матуриди ілімінде ақылдың алар орны ерекше. Өйткені оның ілімінде «ақыл» тек қана діни танымның қайнаркөзі емес, сонымен қатар, жалпы таным мен ахлақи танымның да маңызды қайнаркөзі болып табылады. Тіпті, сезімдер мен хабарлар да осы ақылға жүгіну арқылы танымның сенімді қайнаркөздеріне айналады. Әсілі, адам үшін өте керек әрі пайдалы құрал, сондай-ақ маңызды дәнекер саналатын ақыл Матуридидің тек «таным» теориясының ғана емес, бүкіл діни ілімі мен діни тұжырымдарының күре тамыры іспетті [1, 90 б.].

Матуриди өз еңбегінде «таным» қайнаркөздерін жеке-жеке түсіндіргенде «ақыл» мәселесінде «ақыл» сөзінің орнына ақылға жүгіну, ақылға салып ойлану, ой жүгірту немесе нақтырақ айтқанда, ақыл көзбен қарау деген мағынаға саятын «назар» және «истидләл» сөзін қолданған [3, 15-17, 20-21 бб.]. Яғни, ол танымның үшінші, һәм де – алдыңғы екеуінің растығын немесе жалғандығын анықтайтын – ең негізгі қайнаркөзін өз атауымен емес, атқаратын функциясына қарай атауды жөн көрген. Бұл әрине, Матуриден кейінгі теолог ғалымдарға да едәуір ықпал еткен. Сол себепті, кейінгі кәләми еңбектерде «таным» қайнаркөздерінің бірі ретінде қабылданған «ақыл» көбіне-көп «назар», «истидләл» немесе «назарул-ақл» [5, 144-150 бб. 6, 30 б.] деп аталған.

Матуридидің «ақыл» сөзінің орнына ой жүгірту, ақыл көзбен қарау мағынасына саятын «назар» немесе «истидләл» терминін қолдануы тектен-тек емес. Өйткені оның пікірінше, мәселе адамның ақыл иесі болуында емес, мәселе, ақылды өз деңгейінде қолдана білу және пайдаға асыра білуде. Матуриди Құранға да жүгіне отырып, ақыл иесі бола тұра, ақылын қолданбайтын әрі пайдаға асырмайтын адамды ақылсызға балайды. Өйткені Құран еститін құлағы, сөйлейтін тілі және көретін көзі бола тұра, оларды тиісінше пайдаға асырмайтындарды саңырау, мылқау және көр соқырға балаған [11, IV 261 б. V 34 б.]. Міне, бұдан оның жаратылыс мақсатына сай қолданылмайтын ақылды «таным» қайнар көзі ретінде мүлде қабылдамайтындығын аңғарамыз. Матуридидің мұнай тұжырымға келуінің ең басты себебі, Құранның адамдарды әр нәрсеге ақыл көзбен қарауға, ой жүгіртуге және ақылды жаратылыс мақсатына сай қолдануға үндеуі, сондай-ақ орынды қолданылған ақылдың адам баласының ақиқатқа жетуіне септігін тигізетіндігін білдіруі еді [3, 16 б.].

Матуриди кәләм іліміне қатысты мәселелерді негіздеуде және фикһи мәселелердің оң шешімін табуда көбіне-көп ақыл-ойға, ижтиһадқа және «қияс» әдісіне жүгінеді. Оның пікірінше, дін ілімін үйренудің және діни тәлімнің ең негізгі екі қайнарбұлағы – «ақыл» және «есту» (сәм') яғни, есту арқылы келетін «хабар» болып табылады [3, 5 б.]. Осылайша, ол әу баста діни танымның қайнаркөздерін екі-ақ нәрсемен шектеген болып көрінсе де, артынша, «таным себептері/жолдары» атты тақырыпта «таным» қайнаркөздерін жан-жақты талдағанда, болмыстағы нәрселер мен құбылыстардың ақиқатын білу үшін «сезімдерге» ('иан), «хабарға» және «ақылға» (назар)

жүгіну керектігін алға тартып, үш бірдей қайнаркөзге баса назар аударған [3, 11-17 бб.].

Матуриди «ақылды» (назар) «сезімдер» және «хабар» арқылы алынатын мәліметтердің дұрыс-бұрыстығын анықтайтын маңызды құрал немесе өлшем ретінде қабылдайды [3, 20 б.].

Матуриди ақылдың атқарар қызметінің аса маңызды екенін айтумен қатар, құдды «сезімдер» мен «хабар» сияқты мәліметке қол жеткізуде оның да қабілеті мен шама-шарқының шектеулі екенін мойындайды. Ол «ақыл» аясының шектеулі болуын оның әрбір нәрсенің болмысын толыққанды әрі бүге-шігесіне дейін біле алмайтындығы, жоқтан бар етілгендігі, оған нұқсан келу ықтималы бар екені немесе оның таным объектісі болған мәселелердің қым-қиғаш болуымен түсіндірген [3, 281 б.]. Міне, сондықтан да мұндай жағдайда жалаң ақылмен ғана танып-білу мүмкін болмаған жақсылық пен жамандық атаулыны танып-білу үшін ақылмен қатар, сезімдер мен «хабарға» да жүгіну керек болады [3, 13 б.]. Алайда бұл жағдай ақылды дұрыс мәлімет беретін таным құралы болуға жармайды деп, түбегейлі жоққа шығаруға негіз бола алмайды [12, 44 б.]. Осыған орай Матуриди өз еңбектерінде ақылдың «таным» қайнаркөзі бола алмайтындығын алға тартып, ақылы үкімдер мен тұжырымдарды жоққа шығаратын мүлхидтер, рафизиттер және мушабиха/антропоморфистер сынды кейбір топтардың пікірлерін теріске шығарған. Матуриди ақылды және оның функцияларын мойындамайтын адамның өзі де ақылды жоққа шығарғанда, көбіне-көп ақылы дәлелдерге сүйенетіндігін және нәтижеде өз сөзіне өзі қайшы келетінін айтқан [3, 17 б.].

Имам Матуридидің «Китаб әт-таухид» және «Тәуиләт әл-Қуран» атты еңбектеріндегі ақылға қатысты ұстанымы мен тұжырымдарына зер салып қарасақ, ақылдың таным қайнаркөздерінің бірі ғана емес, танымның өзге субъектілерінің

сенімділігі мен дәйектілігінің бірден бір кепілі екенін көреміз. Әсілі ақыл және оның тұжырымдары жоққа шығарылып, оған тиісінше сенім артылмаған жағдайда, танымның өзге қайнаркөздері мен солар арқылы алынатын мәліметтердің де өз құндылығын жоғалтары сөзсіз. Нәтижеде, адам баласы сенімінен айырылып, софистер сынды әр нәрсеге күмәнмен қарайтын болады. Матуриди танымға негізделген діни және ахлақи жүйе қалыптастыруды мақсат тұтқандықтан «таным» мәселесіне ерекше көңіл бөлген. Өйткені оның пайымдауынша, нағыз берік дін – құр еліктеушілікке емес, білім мен дәйекті дәлелге сүйенген дін. Матуриди дін ғалымы болғандықтан өзінің ғылыми концепциялары мен әдіс-тәсілін қалыптастыруда Ислам дінінің ең сенімді қайнаркөзі Құранды басшылыққа алған. Ол Құранға еліктеп, жалпы болмысты, адам болмысын, салт-сананы және тарихты таным объектісі ретінде қабылдап, оларды таным субъектілерімен танып-білу арқылы Хақты және ақиқатты тануға һәм бұлтартпас дәлелдермен танытуға тырысқан.

Матуриди өзінің ғылыми ой-тұжырымдары мен пікірлерін алға тартпас бұрын, танымның қайнаркөздері мен олардың объектілерін, сондай-ақ таным субъектілерінің арақатынасын өз алдына бөлек тақырып ретінде қолға алып, олардың ақиқаттығын дәлелдеуді жөн көрген. Өйткені ол танымды және оның қайнаркөздерін Құран мен сүннетті дұрыс пайымдап, дұрыс түсінудің бірден бір құралы әрі алғышарты деп білген. Сөйтіп, ол кәләми мәселелерді қозғағанда және Құран аяттарын талдап, түсіндіргенде әртүрлі діни топтар мен жекелеген ғалымдардың Құран пәлсапасына қайшы келетін пікірлерін таным объектілері мен субъектілері негізінде сынға алып, теріске шығарып отырған. Матуридидің осынау ғылыми әдіс-тәсіліне қарап, оның «таным» теориясын Матуриди ілімінің әліппесі деп айтуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Ханифи Ә. Матуридиде билги проблеми. – Ыстамбұл: 2012. – 236 б.
- 2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: 2010. – XIII. – 750 б.
- 3 Әбу Мансур әл-Матуриди, Китаб әт-таухид. – Анкара: 2005. – 718 б.
- 4 Schacht J., The History of Muhammadan Theology, – Studia Islamica: 1953.
- 5 Әбу Му'ин ән-Нәсәфи, Табсират әл-әдиллә. ред. Мухаммад Ә. Х. – Каир: – 2011. I 655 б.
- 6 Нур әл-Дин әс-Сабуни, Китаб әл-Бидая. ред. Хулейф Ф. – Каир: 1969. – 174 б.
- 7 Хулейф Ф. Китаб әт-таухид кіріспесі. – Ыстамбұл: 1979. – 410 б.
- 8 Әбу Мансур әл-Матуриди, Тәуиләт әһл әс-суннә. ред. Бәсәллум М. – Бейрут: 2005. – I-X.
- 9 Абай Қ. Абай қара сөздер. – Алматы: – 2007. – 166 б.
- 10 әл-Му'жам әл-'араби әл-Әсәси, ALECSO LAROUSSE: – 1989. 1347 б.
- 11 Әбу Мансур әл-Матуриди, Тәуиләт әһл әс-суннә. ред. Ахмет Ү. Бекир Т. – Ыстамбұл: 2008. – I-XVII.
- 12 Сөнмез К. Имам Матуриди ве матуридилік. – Анкара: – 2011. – 532 б.

References

- 1 Hanifi O. Maturidide bilgi problemi. – Stambul: 2012. – 236 s.
- 2 Kazak adebi tilinin sozdigi. – Almaty: 2010. – XIII. – 750 s.
- 3 Abu Mansur al-Maturidi. Kitab at-tauhid. – Ankara: 2005. – 718 s.
- 4 Schacht J., The History of Muhammadan Theology, – Studia Islamica: 1953.
- 5 Abu Mu'in an-Nasafi. Tabsirat al-adilla. red. Muhammad A. H. I. – Kair: – 2011. I 655 s.
- 6 Nur ad-Din as-Sabuni, Kitab al-bidaia. red. Kholeif F. – Kair: 1969. – 174 s.
- 7 Kholeif F. Kitab at-tauhid kirispesi. – Stambul: 1979. – 410 s.
- 8 Abu Mansur al-Maturidi. Tauilat ahl as-sunna. red. Basallum M. – Beirut: 2005. – I- X.
- 9 Abai K. Abai kara sozder. – Almaty: – 2007 ж. 166 s.
- 10 al-Mujam al-arabi al-asasi. ALECSO LAROUSSE: – 1989. 1347 s.
- 11 Abu Mansur al-Maturidi. Tauilat ahl as-sunna. red. Akhmet U. Bekir T. – Stambul: 2008. – I-XVII.
- 12 Sonmez K. Imam Maturidi ve maturidilik. – Ankara: – 2011. – 532 s.